

ХРОНОТОП МОСКВИ В ДРАМАТИЧНІЙ ПОЕМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «БОЯРИНЯ» ТА ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ З. ТУЛУБ «ЛЮДОЛОВИ»

Плетньова Г. М.

аспірантка філологічного факультету

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи 4, Харків, Україна

orcid.org/0009-0003-5790-3227

ganna.pletnyova@student.karazin.ua

Ключові слова: часопростір,
драматична поема,
історичний роман,
проблематика асиміляції,
жіноча проза.

У статті зроблено спробу порівняльного аналізу хронотопу Москви у творах двох українських письменниць – Лариси Петрівни Квітки-Косач (Лесі Українка, 1871–1913) та Зінаїди Павлівни Тулуб (1890–1964). Проаналізовано їхнє бачення історії України, її місця у світовому контексті. Увагу зосереджено на часопросторі Москви у двох творах досліджуваних письменниць – драматичній поемі «Бояриня» (1910) та історичному романі «Людолови» (1934–1937). Москва як місто є епіцентром примусової асиміляції двох жіночих персонажів творів: українки Оксани, яка супроводжує свого чоловіка Степана, московського службовця українського походження, за часів Руїни (період з 1657 до 1687 року), і кримської татарки Медже, яка в Москві опиняється не з власної волі, а через трагічні події козацько-татарського протистояння кінця XVI – початку XVII століття. У Москві персонажі позбавляються спочатку національної ідентичності, а потім – і фізичного життя. У статті розглянуто такі етапи асиміляції, як-от: заборона носити національний одяг, відмова від побутових традицій, віри. Вважаємо, що всі змальовані етапи втрати національної ідентичності є проявами гендерного насильства, об'єктом якого є жінки.

Важливим також є звуження часопростору Москви до одного будинку, в якому здійснюються моральні та фізичні тортури над персонажами. Наприклад, у драматичній поемі «Бояриня» це або «світлиці», або «Степанів дім», чи «Терем».

Світоглядному конфлікту «свій – чужий», «я – інший» належить центральне місце у двох творах. Дослідники творчості Лесі Українки аналізують його під час розгляду її драматичних творів. Такий самий конфлікт можна досліджувати й у романі «Людолови».

Вважаємо за перспективне дослідження зображення трагічного впливу Московії на долю України через призму зображення руйнівної сили московського патріархального суспільства в українській літературі XX століття.

THE TIME-SPACE OF MOSCOW IN LESYA UKRAINKA'S DRAMATIC POEM «BOYARYNIA» AND Z. TULUB'S HISTORICAL NOVEL «MAN EATERS»

Pletnyova G. M.

Postgraduate Student at the Faculty of Philology

V. N. Karazin Kharkiv National University

Svobody Square, 4, Kharkiv, Ukraine

orcid.org/0009-0003-5790-3227

ganna.pletnyova@student.karazin.ua

Key words: *time-space, dramatic poem, historical novel, assimilation issues, women's prose.*

The article compares some elements of the biographies of Ukrainian writers, Larysa Petrivna Kvitka-Kosach (Lesya Ukrainka, 1871–1913) and Zinaida Pavlivna Tulub (1890–1964). The author analyzes the vision of the history of Ukraine and its place in world history in the works of both writers. Lesya Ukrainka made the events of world history the main topic of her first dramatic poems, in the end of her carrier she studied Ukrainian history. Zinaida Tulub placed the history of Ukraine at the heart of her work and analyzed through it the events of world history.

The article studies the time-space of Moscow in two works from the women-writers under study: the dramatic poem “Boyarynia” (1910) and the historical novel “Man eaters” (1934–1937). In these works the figure of Moscow as a city is the epicenter of the forced assimilation of two female characters in the works: a Ukrainian woman named Oksana, who accompanies her husband Stepan, a Moscow employee of Ukrainian origin, during the period called The Ruin (from 1657 to 1687), and a Crimean Tatar woman named Medzha, who finds herself in Moscow not of her own free will but because of the tragic events of the Cossack-Tatar confrontation (at the end of 16th and the start of 17th centuries). In Moscow, the characters first were deprived of their national identity and then their physical lives. The article discusses such stages of assimilation as the ban on wearing national clothes, the rejection of household traditions, and religious convictions. The article's author considers that all the described stages of loss of national identity are manifestations of gender-based violence against women. The time-space of Moscow narrows to a single house in which moral and physical torture is carried out on the characters. For example, in the dramatic poem “The Boyarynia”, it is either “the rooms”, “Stepan's House” or “the Terem” (a specific room in the traditional house of Russia, called “Muscovy” in the past).

The conflict “friend or stranger?”/“myself or the other” is central to both works. Researchers of Lesya Ukrainka's work consider this conflict as the main one in her dramatic works. The same conflict can be studied in the novel “Man eaters”. The author of the article believes that the study of the tragic influence of Russia on the fate of Ukraine through the prism of the depiction of the destructive power of the Moscow patriarchal society in the Ukrainian literature of the twentieth century is promising.

Постать Лариси Квітки-Косач вийшла за межі літературознавчої науки, їй належить визначне місце в сучасному культурному й медійному українському просторі. Постать Зінаїди Тулуб залишається відомою тільки вузькому колу спеціалістів – і це попри те, що її історичний роман «Людолови» (1934) зазнав гучного успіху відразу після першої публікації. Але згадки про її життєвий і творчий шляхи починають з'являтися в статтях для широкого кола читачів [Костюк, 1987].

Постановка проблеми. У статті ми спробуємо порівняти часопростір Москви в драматичній поемі «Бояриня» Лесі Українки та історичному романі З. Тулуб «Людолови».

Актуальним вважаємо розпочати таке порівняльне дослідження із залученням у майбутньому інших творів, як-от роману «Козаки в Московії» Ю. Липи.

Завданням нашого дослідження є опис механізмів руйнування національної ідентичності, що

призводить до часткового або повного знищення індивіда на тлі «українсько-російського культурного конфлікту» [Забужко, 2021, с. 372]. **Метою статті** є порівняння хронотопу Москви в драматичній поемі Лесі Українки «Бояриня» та історичному романі З. Тулуб «Людолови».

Виклад основного матеріалу. Дослідженню хронотопу як взаємозв'язку художнього часу і простору присвятили численні праці Н. Копистянська [Копистянська, 2002]. До аналізу часу і простору звертаються В. Коркішко [Коркішко, 2010], Я. Поліщук [Поліщук, 2018], О. Скаріна [Скаріна, 2004] та інші. Дослідники наголошують на різниці застосування термінів «хронотоп» і «часопростір» (іноді «часо-простір»). Наприклад, Л. Горболіс акцентує важливість вживання терміна «хронотоп» там, «де досліджується органічний взаємозв'язок між часом і простором, а не просто час і простір» [Горболіс, 2022, с. 47].

Вважаємо, що в аналізі вибраних нами творів доцільно використовувати термін «хронотоп Москви», адже це місто є в тематично-стильовій структурі досліджених текстів концентрацією зображень психологічного насилля, яке використовується (свідомо чи ні) персонажами для примусової асиміляції, позбавлення особистості жіночих персонажів через знищення їхніх національних особливостей. Те, що відбувається це в художньому просторі конкретного, а не будь-якого іншого міста, є передумовою нашого дослідження.

Персональний шлях Лесі Українки та її вплив на українську культуру, її творчість є предметом досліджень багатьох сучасних дослідників. Так, наприклад, Г. Гаджилова аналізує її драматичні твори в контексті історичної драматургії [Гаджилова, 2020], О. Онуфрієнко звертається до дискурсу національної ідентичності [Онуфрієнко, 2013]. Феміністичні студії творчості письменниці присвятили В. Агєєва [Агєєва, 2002] і Т. Гундорова [Гундорова, 2021, 2023]. О. Забужко запропонувала її філософське осмислення [Забужко, 2021].

І. Приліпко досліджує конфлікт «свій – чужий», а також наголошує на існуванні «хронотопу України в складі Російської імперії» в драматичній поемі «Орися» [Приліпко, 2021]. Хронотоп поем «Йоганна, жінка Хусова», «Айша і Мохаммед», «Три хвилини» описала Л. Лавринович [Лавринович, 2019]. До хронотопічного аналізу звернулася О. Цалапова [Цалапова, 2017] та ін.

Знаковою стала розвідка «Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис» М. Сиротюка [Сиротюк, 1968] у часи, коли її творчість почала повертатися до читача. Жанрові особливості та жіночі образи роману «Людолови» досліджувала Л. Коврігіна [Коврігіна, 2016]. Яскравим прикладом аналізу історичних умов створення роману є стаття Л. Козинського [Козинський, 2010].

Драму «Бояриня» Лесі Українка створила впродовж трьох днів: 27–29 квітня 1910 року, але вперше твір було надруковано після її смерті, в 1914 році в Київському журналі «Рідний край». Після видання 1918 року окремою книжкою разом із поемою «В катакомбах» (Катеринослав) В. Страшкевич влучно схарактеризував твір як «ілюстрацію» різниці між двома культурами, російською та українською [Страшкевич, 1918, с. 604].

Знаковий для творчості З. Тулуб роман «Людолови» вийшов друком 1934 року, майже одночасно російською та українською мовами, після того, як у 1933 році верстку українською, готову до друку у видавництві «Молодий більшовик», було розсіпано з політичних міркувань. Тому, що роман усе ж таки побачив світ, сприяло втручання Максима Горького, з яким письменниці вдалося налагодити дружні стосунки. Перша критична стаття Л. Підгайного «Розмова про роман» позитивно привітала публікацію першого тому, але зазначила певний стилістичний дисонанс у реалізації деяких персонажів. З одного боку, письменниця «підійшла до історичного матеріалу □...□ як радянський історик-соціолог і показала наочно справжню класову пружину подій і соціальних взаємовідносин», а з іншого – «трохи перегнула» [Підгайний, 1935, с. 2]. Чи здогадувався критик, що радянські цензори викреслили всі слова «народ», «батьківщина», «патріотизм», «держава» – «так як існує тільки класова боротьба та ідеологія» [Костюк, 1987, с. 434]. Роман – один із десяти найпопулярніших у радянській Україні [Василенко, 2000, с. 282], представлений на Універсальній виставці в Парижі (25 травня – 25 листопада 1937 року). Попри це, четвертого липня 1937 року письменницю було заарештовано. Сімнадцятого липня в «Літературній газеті» з'являється стаття Я. Савченка «Шкідницький роман», у якій було проголошено роман «фашистським» [Савченко, 1937, с. 3], а письменницю – ворогом народу (навіть слово твір критик узяв у лапки). П'ятого вересня З. Тулуб було засуджено на десять років ув'язнення. Сімнадцятого вересня критик Я. Савченко також був заарештований. Першого листопада йому було оголошено вирок, який приведено до виконання наступного дня. Після реабілітації З. Тулуб відредагувала й перевидала «Людоловів» у 1957 році.

Різні за тематично-жанровими характеристиками твори звертаються до часопростору Москви, яка є символом патріархального суспільства з його жорсткими правилами, чоловічим домінуванням і жіночим безправ'ям. Такі різні за жанровими ознаками (драматична поема та історичний роман), ці твори змальовують поєдинок між людиною і тоталітарним, дегуманізованим, чоловічим суспільством. У цій нерівній, заздалегідь програній дуелі людина, а точніше жінка, кинута

на поталу дикому патріархальному суспільству, образом якого є чоловічі персонажі. У «Боярині» героїнею є українка Оксана, яка опинилася в Москві за власною волею і поступово згасає. У романі «Людолови» одна із персонажок – кримська татарка Медже – закинута до цього міста волею чоловіків і накладає на себе руки, рятує від чергового згвалтування.

У доробку Лесі Українки драма «Бояриня» є єдиним драматичним твором, сюжетом якого стала історія України. Уже після написання твору в листі до А. Кримського (6 червня 1912 року) письменниця шкодувала, що не мала змоги звернутися до першоджерел: «Ото, бачите, гнітить мене моя «необразованність» у рідній історії, себто, розуміється, елементарні відомости я маю і дещо там читала, але першоджерел (літописів головню) зовсім мало коштувала й через те не знаю стилу, «пахощів» давніх епох, а на чужу інтерпретацію не покладаюся. Мені здається, що якби я сама прочитала якусь там «Волинську Літопись» чи Самовидця, то я б там вичитала щось таке, чого мені бракує в сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського), а потім, може, і сказала б щось таке, чого ще не казали інші наші поети. От моя «Бояриня» тепер уже мені здається якоюсь елементарною, schwarz und weiss, а певне, вона була б инакша, якби я була більше «образована»» [Леся Українка, 2021, с. 312–313].

М. Драй-Хмара проаналізував драматичну поему в контексті тогочасного літературного процесу, порівнявши її з творами письменників попередніх епох на ту ж саму історичну тематику. «Бояриню» він відніс до творів із психологічним ухилом (як і драму «Гандзя» І. Карпенко-Карого, і трагедію «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка). На питання, чому письменниця звернулася до української тематики після творів зі світової історії («Одержима», 1901; «На руїнах», 1904; «Вавилонський полон»; «В дому роботи – в країні неволі»; «Кассандра», 1907; «В катакомбах», 1905; «Руфін і Прісцилла», 1910), М. Драй-Хмара дав дві відповіді: по-перше, вона відповіла на критику тих, хто закидав їй «екзотизм» попередніх творів, по-друге, через ностальгію за Україною під час лікування за кордоном [Драй-Хмара, 1971, с. 67–68]. Критик також наполягав на національному ґрунті «екзотичних поем». Ми згодні з його аналізом: закидати «екзотизм» згаданим творам письменниці – це не бачити, не прочитати в них справжній, щирий патріотизм – адже провідні їх теми символізують і поневолення України Росією (наприклад, у драмі «Вавилонський полон»), і критичний погляд на відмову від власного минулого («В дому роботи – в країні неволі»), від боротьби за свободу («В катакомбах»). На важливості прочитання драматичних творів пись-

менниці «через призму найбільш віддалених від цього часу художніх хронотопів – античності й середньовіччя» акцентує дослідниця О. Турган [Турган, 2021, с. 5].

Звертаючись до сюжетів світової історії, Леся Українка намагалася ввести українську культуру до світової, наводила паралелі між подіями історії світової та української. Письменниця, навіть перебуваючи за межами країни, чудово розуміла її складну ситуацію. Вона мала активну громадянську позицію, про що свідчить листування з М. Драгомановим, М. Павликом і публіцистична дискусія з І. Франком [Гундорова, 2023, с. 107–165]. І навіть якщо Леся Українка писала, що недобре знає історію України, вона знала її досить добре, щоб створити надлітературну концепцію України, яка впродовж століть виборює свою свободу. Відмовляючись від екзотизму в «Боярині», письменниця відмовила собі в можливості звернутися до мови символів та алегорій, адже вона вибрала події, які було неможливо амбівалентно інтерпретувати. Її громадянська позиція знайшла відгук у цьому надзвичайно модерному творі. О. Забужко зазначає також, що в «Боярині» Леся Українка висловила власне бачення ролі української місії на Москві, яка «зазнала фіаско» [Забужко, 2021, с. 377].

З. Тулуб використала іншу методику у створенні свого історичного сюжету. Вона звернулася до численних джерел, опрацювала значну кількість історичних документів епохи гетьмана П. Сагайдачного. Жанр, до якого вона звернулася, вимагав застосування розлого історичного матеріалу, ретельно виписаних історичних осіб тощо. Вивчення матеріалів тривало майже десять років. За свідченнями М. Сиротюка, «вона сходила, оглянула, ніби перевірила слідом за ученими дослідниками, всі ті важливіші місця (особливо Запорозьку Січ, Кримський півострів), де відбувалися історичні події, описані в романі, прочитала дев'яносто дві тисячі книжкових сторінок на десятку мов, вивчила близько шести тисяч архівних документів і пам'ятників» [Сиротюк, 1968, с. 32]. Як прийшла російськомовна поетеса до написання українського історичного роману, що його деякі дослідники визначають як роман-епопею, залишилося мало фактів. Лесть не єдиними джерелами вивчення її творчого шляху є спогади Д. Гуменної, Г. Костюка та літературно-критичний нарис «Зінаїда Тулуб» М. Сиротюка, який мав доступ до особистого архіву брата письменниці Володимира й машинописну біографію. У 1920-ті роки З. Тулуб перекладала російською мовою французьких і українських авторів, у такий спосіб опанувавши українську мову під час коренізації. Вона також писала і збирала матеріали для кіносценаріїв, наприклад, про Петра Конашевича-Сагайдачного.

Отже, кожна письменниця створила власний образ України. З. Тулуб – різноманітну державу зі складною історією, суперечливими мотиваціями провідних історичних персонажів, бо, адаптуючи нову країну, вивчила її історію. Леся Українка – персональну, інтимну, уявлену, вистраждану, бо мала її в крові. Жанрові особливості кожного твору також вплинули на творення таких відмінних образів.

Як зазначає І. Приліпко, принциповими темами, пов'язаними з конфліктом «свій – чужий»/«я – інший», у драматургії Лесі Українки є «поневолення – поневолювач» («українці – росіяни» в «Боярині») [Приліпко, 2021, с. 24]. Цей світоглядний конфлікт також втілений у розвитку стосунків героїні Оксани із чоловіком Степаном – «своїм», який стає «іншим» у «чужій» країні. Ми можемо застосувати парадигму «свій – чужий» і до роману «Людолови», адже твір побудовано на серії конфліктів «поневолений – поневолювач». У творі цей конфлікт втілюється також у сюжетних лініях, пов'язаних із жіночими персонажами: Горпини Корж, Насті Повчанської, Медже та Олени-Ельмас.

Оксана, донька козацького старшини Перебийного, після заміжжя зі Степаном супроводжує чоловіка до Москви. Із самого початку поеми авторка встановлює протистояння «українці» (козаки) – «росіяни» (бояри, москалі). До Степана, сина старого друга Перебийного, українці звертаються «боярин», навіть якщо в авторському коментарі зазначається: «у московському боярському вбранні, хоча з обличчя йому видно одразу, що він не москаль» [Леся Українка, 1918, с. 3]. Візит Степана окреслює мотив «полону» у творі. Парубок супроводжує делегацію московських бояр, і батько Оксани його «бере у полон» на час відвідин. «Боже! Такий полон миліший од визволу» [Леся Українка, 1918, с. 3], – вигукує Степан, який і боїться реакції своїх «господарів» («... не смію, колиб¹ не гнівалися старі бояре...») [Леся Українка, 1918, с. 3], і радіє несподіваній можливості позбавитися їхньої влади. Так майстерно Леся Українка окреслює принципові опозиції твору: «свобода» (Україна) – «полон» (Московія). Але, створюючи протистояння двох несвобод, чи не критично розглядає письменниця і майбутнє Оксанине полонення – заміжжя?

Між Оксаною і Степаном є прозорі, але реальні стіни, які молоді закохані не бачать. Оксана розуміє статус Степана, звертаючись до нього «боярине», вона усвідомлює його вищий соціальний стан, інтелектуальний рівень (він навчався в Київській Академії). Її повага до вченого слова вища, ніж власні відчуття. Вона не розуміє Степанової метафори про квітку. Його вишукана мова

її тривожить, але пацифістська позиція знаходить відгук у молодій жінки, яка шукає притулку від насильства. Пам'ятаємо, що період Руїни (з 1657 до 1687 рр.) був періодом жорстоких військових зіткнень у різних регіонах країни. Оксана так змальовує свої моральні вагання:

«Простягне руку лицар, щоб узяти мене до танцю, а мені здається, що та рука червона вся від крові, від крові братньої...» [Леся Українка, 1918, с. 12].

Руки, наміри Степана, здаються Оксані чистими. І «чужина» не здається такою «чужою». Це бачення «чужого /іншого» є позитивним, бо «чуже» може стати «своїм», якщо в індивіда є вибір, коли він вибирає «чужину». Оксана її вибирає, спираючись на юнацький ентузіазм, оптимізм і, звісно, кохання.

Шлях Медже до Москви був набагато складнішим. Доля усміхнулася бідній дівчині з кримського села Чабан-Таш, коли вона вийшла заміж за заможного селянина. Весілля стало межею, що розділила її життя на дві частини. У ніч опісля весілля до села увірвалися українські козаки. Згвалтована двома українськими парубками, вона опинилася на козацькому байдаку, який повіз її на чужину: «Поживеш із нами, звикнеш. Спочатку воно, дійсно, сумно на чужині. Та що ж... Така доля... Кисмет...» [Тулуб, 1986, с. 152] – «підбадьорюють» її козаки. Так почалося протистояння жінки з «іншими», якими стали спочатку козак Свиридович, а потім козак Бурдило, котрий передає її як подарунок московському боярину, думному дяку Курбатову. Доля, кисмет, не були насправді випадковою послідовністю подій, а, навпаки, волею «чужих» чоловіків. Такий перебіг подій привів Медже до Москви. Перший контакт із новою «чужиною» змальовано реалістично завдяки численним історичним деталям: «Медже входила до курної хати, де людину було видно тільки по пояс, а вище клубочилася чорна хмара диму, видаючи очі, і вмить вибігала на двір дихнути чистим морозним повітрям і змахнути сльози з вій» [Тулуб, 1986, с. 403–404]. Опис Москви є лаконічним, але сповненим змісту: «Москва виринула з-за сизо-чорних лісів якомось несподівано. Все здавалося козакам, що здалеку помітять вони на горах високі вежі, мури і дзвіницю, але ж до останньої хвилини стояли навкруги гаї та ліси і поля, запорошені снігом» [Тулуб, 1986, с. 404].

Московські звичаї дивують Оксану. Стара мати Степана мусить спати на другому поверсі, а не на першому, адже «...Тут на Москві не звичай, / щоб жінка мешкала на долі» [Леся Українка, 1918, с. 15]. До речі, цій персонажці авторка не дає ані прізвища, ані імені. Вона – Мати. Якщо письменниця планувала створити узагальнений образ матері, дивним здається той факт, що вона

¹ Збережено орфографію видання 1918 року.

в поемі присутня лише задля пояснення московських звичаїв і необхідності їм скорятися: «Вони, Оксанко, не питають / хто як там зріс... Адже ми тут зайді...» [Леся Українка, 1918, с. 15–16]. Не чуємо ми ані докору, ані критики такої нетолерантності московського народу. Це розуміє Оксана. Її сподівання, що Москва «хіба ж то вже така чужа країна?» [Леся Українка, 1918, с. 14], не виправдовуються. «...з вовками жий, по-вовчи й вий...» [Леся Українка, 1918, с. 16] – попереджає Оксану Мати.

Часопростір Москви у двох творах зосереджений у топосі дому. У «Боярині» авторка навіть не використовує це поняття у визначенні місця дії. Так, дія II «У Москві» відбувається у «світлиці» (як порівняти з «будинком» батька Оксани (дія I). У дії III називається «Степанів дім», дія IV має символічну назву «Терем» (другий поверх будинку, відведений для жінок). У драматичній поемі топос дому є протилежним топосу садка. Поема починається в садку батьків Оксани, у якому вона відповідає на кохання Степана. Закінчується твір сценою в московському садку Степана, де хвора Оксана може, за симетричною композицією, вмерти. Але вона не вмирає в садку, а повертається до ймовірної могили – московського терема.

Важке відчуття справляє на Медже помешкання московського боярина: «А дубові стіни і стеля були суворі і похмурі – тону старого дуба. Бурштинами, сапфірами, смарагдами і рубінами миготіли лампади біля ікон, і їх барвисте сяйво грало й мінилося у срібних і золотих ризах, наче все покуття було із самого грезету» [Тулуб, 1986, с. 407]. Великі, важкі церковні книги на полицях тиснуть на Медже, як рука думного дяка на її оголеному плечі.

Щойно персонажі Оксани й Медже опиняються в Москві, письменниці змальовують механізм примусової асиміляції, що застосовується до них. Першим етапом стає втрата національного вбрання, яке є одним із символів національної ідентичності. Оксана дивується, що московські жінки «зап'яті» (покривають голову хустиною), як мусульманські. Мати рекомендує невістці теж так робити: «Та вже ж, як ти бояриня московська, / неначе б то воно тобі й годиться / вбиратися по-їхньому» [Леся Українка, 1918, с. 16]. І в тому, що Степан відмовився від українського одягу, Мати бачить логічну дію: «уже ж таки твій чоловік боярин, / а не козак, чи ти ж не розумієш?» [Леся Українка, 1918, с. 17] Персонаж Матері не тільки висловлює, а й виправдовує принцип асиміляції, який є полярним більш толерантному принципу інтеграції. Вона перетворює загальний принцип особливостей кожної країни «що сторона, то звичай» на примусовий «по-вовчи вити». Зауважимо, що в поемі немає московських персонажів, які б

нав'язували локальні звичаї, асиміляція Оксани скерована найдорожчими для неї на чужині людьми – чоловіком і другою матір'ю.

Важливим вважаємо додати, що всі змальовані етапи втрати національної ідентичності є проявами гендерного насильства, об'єктом якого є жінки. «Чужі» (і українські козаки, і московські господарі Медже) вбачають у ній лише здобич, джерело сексуальної втіхи, подарунок тощо. Оксана зазнає жорсткого психологічного впливу з боку чоловіка, який відмовляє її від будь-яких контактів не лише з Україною, а й із родиною. Його страх перед репресивним апаратом Московщини руйнує поступово їхнє кохання.

Соціальний статус Медже знижується від чужини до чужини. І національний одяг вона втрачає поступово. Українські старшини забороняють їй носити фередже², московська челядь забирає її одяг, здирає намисто й «монети, що прикрашали її шовковий бешмет» [Тулуб, 1986, с. 408]. Знищення національної ідентичності для татарки Медже є своєрідним черговим згвалтуванням. Якщо в Україні в неї забрали тільки тіло, то в Московії – віру. Сцена примусового хрещення Медже є однією з найтрагічніших у романі: «Митрівна не втримала б її, та титар кинувся на допомогу, і разом із старим кухарем вони пороздирали на ній застібки і тканини, роздягали її догола і кинули в казан. Вода була льодяна. Цупкі руки попа топили її у воді, потім знову витягали і, давши передихнути, знов топили...» [Тулуб, 1986, с. 411].

Віра є єдиним, що здається Оксані спільним між Україною і Московщиною, але й вона є «чужою»: «...прийду до церкви – прости Боже! – /я тут і служби щось не пізнаю: /заводять якось, хто зна й по якому...» [Леся Українка, 1918, с. 31]. Від Матері Оксана дізнається, що «нема тут звичаю з чоловіками /жіноцтву пробувати при бесіді» [Леся Українка, 1918, с. 19], що дівчати не мають права спілкуватися з майбутнім чоловіком. Усі ці заборони породжують в Оксани сум, тугу за минулим і Україною, де вона була вільною людиною. Ця туга обертається на моральну смерть, коли Степан вдається до емоційного шантажу та змушує Оксану не лише вдягти московське вбрання, а й погодитися бути поцілюваною думним дяком. Скорившись чоловікові, невістці й Матері, «Оксана, бліда як смерть, здіймає з голови кораблика» [Леся Українка, 1918, с. 26].

Цікавим вважаємо той факт, що епізод моральної смерті Оксани й Медже відбувається впродовж одного дня. Уперше Оксана помирає ввечері дня, який починається Материним поясненням важли-

² Вид плаща, у який жінки-мусульманки, виходячи з дому, закутуються з голови до ніг, залишаючи відкритими тільки очі. <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%B5>

вості боярського вбрання і закінчується капітуляцією Оксани, коли вона знімає з голови традиційний український головний убір (дія II). Медже помирає ввечері дня, коли її приводять до будинку московського боярина, а пізніше насильно хрестять.

Моральна смерть двох жіночих персонажів є прелюдією їхньої смерті фізичної. Після насильного хрещення в безнадійній спробі втечі від нового «звіра хазяїна» Медже падає на спис московської берізки: «Насадженим на голку хробачком скорчилася вона від пекельного болю, але дрімота замерзання вже притамовувала його, і на білих щоках татарки змерзалися крижинками сльози» [Тулуб, 1986, с. 413]. У цьому трагічному образі розчавленого хробака, який письменниця використовує не вперше, З. Тулуб змальовує не лише місце жінки-бранки у ворожому суспільстві, але й місце жінки в чоловічому суспільстві: вона є бранкою, жертвою, нелюдиною.

У поемі «Бояриня» головна персонажка не помирає, але в літературознавстві фінальна сцена вважається анонсом смерті Оксани. Через місяць після смерті моральної вона захворіла на неназвану в тексті хворобу. Усвідомлюючи помилковість усіх своїх уявлень про боротьбу, свободу, особисту незалежність, Оксана приймає смерть як єдиний слухний вчинок, який зможе реабілі-

тувати її особистість. «Отже, треба вмерти» [Леся Українка, 1918, с. 47], – вирішує вона. Але чи вмирає? Вважаємо це питанням відкритим. Адже авторка могла вирішити, що Оксана має сплатувати моральні борги – й очікування смерті може стати найвищою, хоч і жорстокою, але справедливою карою.

Висновки. Часопростір Москви є центральним у драматичній поемі Лесі Українки «Бояриня» і одним із важливих – у романі З. Тулуб «Людолови», адже з ним письменниці пов'язують власне розуміння не тільки трагічного впливу Московії на долю України, а й руйнівної сили московського патріархального суспільства, спрямованого на жінок. Він зосереджений на приватній сфері персонажів, обмежений географічно (будинки) та невеликим часовим проміжком (день і місяць).

Ми згодні з думкою В. Агеєвої, яка зазначає, що «просторовий аспект хронотопічного аналізу дуже актуальний для характеристики модерної прози й драматургії» [Агеєва, 2002, с. 3]. Вважаємо, що дослідження просторового та часових аспектів хронотопу Москви у творах українських авторів допоможе створити загальну картину літературного спротиву колоніальній політиці Росії, яку, свідомо чи ні, втілювали українські письменниці XIX – першої половини XX століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Жіночий простір. *Матеріум. Випуск 8. Літературознавчі студії*. Національний університет «Киево-Могилянська академія». 2002. С. 3–10. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13990> (дата звернення: 19.09.2024).
2. Василенко В. «Я прошу пожаліти мою старість...»: До 110-ї річниці з дня народження письменниці З. Тулуб. *З архівів ВЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2000. № 2–4. С. 280–297. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/gpu/2000/2-4> (дата звернення: 20.09.2024).
3. Гаджилова Г. Мова п'єси «Руфін і Прісцилла»: текстолого-семантичний аспект. *Культура слова*. 2020. № 93. С. 115–133. URL: <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2020.93.9> (дата звернення: 20.09.2024).
4. Горболіс Л. Теорія літератури і методологічний дискурс: навчальний посібник: у 2 ч. Ч. I. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2022. 249 с. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/items/4652f7ae-899c-450f-96f4-acc31efd82d2> (дата звернення: 20.09.2024).
5. Гундорова Т. «Блакитна троянда» Лесі Українки: психіатрія, біографія і сексуальність (із додатком: Леся Українка. «Крафт-Ебінг. Психіатрія». Виписки). *Слово і Час*. 2021. № 1 (715). С. 3–21. URL: <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.01.3-21> (дата звернення: 20.09.2024).
6. Гундорова Т. Леся Українка. Книги Сивілли. Харків: Віват, 2023. 304 с.
7. Драй-Хмара М. Бояриня. *Леся Українка Бояриня. Драматична поема*. Торонто. Видання Організації Українок Канади, 1971. С. 59–88.
8. Забужко О. Notre-Dame d'Ukraine. Українка в конфлікті міфологій. Київ: Комора, 2021. 656 с.
9. Коврігіна Л. Жанрові особливості роману «Людолови» Зінаїди Тулуб. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2016. Випуск 2 (84). С. 38–44. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/22289/1/10.pdf> (дата звернення: 26.03.2024).
10. Козинський Л. Історичні, літературні та національно-культурні аспекти у структурі художнього тексту роману «Людолови» Зінаїди Тулуб на тлі доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2010. № 1. С. 36–42. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/6523/1/Kozynsky_Tulub_Odesa_10%2008.pdf (дата звернення: 26.03.2024).
11. Копистянська Н., Григораш Н. Напрями вивчення часу і простору в літературознавстві слов'янського світу. *Слов'янські літератури. Доповіді. XIII Міжнародний конгрес славістів*. Любляна. Київ, 2003. С. 5–35. URL: <https://www.rastko.rs/rastko/delo/11892> (дата звернення: 14.01.2025).

12. Коркішко В. Часопростір як формотворча категорія художнього тексту. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Випуск XXIII. Частина 1. С. 388–395. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/17235>
13. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. Кн. 1. Едмонтон, 1987. 743 с.
14. Кубишкіна Я. «Ніхто ані на товщину волосинки не вірив, що вона написала роман»: репресована Зінаїда Тулуб і «Людолови». *Divoche.media*. 12.08.2024. URL: <https://divoche.media/2024/08/01/nikhto-ani-na-tovshchynu-volosynku-ne-viryv-shcho-vona-napysala-roman-represovana-zinaida-tulub-i-liudolovu/> (дата звернення: 20.09.2024).
15. Лавринович Л. Хронотоп у драматургії Лесі Українки («Йоганна, жінка Хусова», «Айша і Мохаммед», «Три хвилини»). *Волинська філологічна: текст і контекст*. 2019. № 26. С. 127–139. URL: <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/812> (дата звернення: 19.09.2024).
16. Леся Українка. Бояриня. Драматична поема. Катеринослав : Видання Українського видавництва у Катеринославі, 1918. 72 с.
17. Леся Українка. Повне академічне зібрання творів : у 14 томах. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. Том 14. Листи (1907–1913) / ред. С. Романов ; упоряд. В. Прокіп (Савчук). 616 с.
18. Онуфрієнко О. Дискурс світових тем у драматургічному доробку Лесі Українки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2013. Випуск 1 (29). С. 135–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuufilol_2013_1_29 (дата звернення: 19.09.2024).
19. Підгайний Л. Розмова про роман. *Літературна газета*. 1935. № 26. 6 червня. С. 2.
20. Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі. Київ : Книги XXI, 2018. 272 с.
21. Приліпко І. Конфлікт «Свій – Чужий» у драматургії Лесі Українки: етнонаціональний та світоглядний аспекти. *Слово і Час*. 2021. № 1 (715). С. 22–38. URL: <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.01.22-38> (дата звернення: 20.09.2024).
22. Савченко Я. Шкідницький роман. *Літературна газета*. 1937. № 33. 17 липня. С. 3–4.
23. Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. Київ, 1968. 220 с.
24. Скарніна О. Хронотоп і його функція у розвитку сюжету. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. № 15. С. 119–121. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/1502> (дата звернення: 20.09.2024).
25. Страшкевич В. Театр і п'єси. *Книгарь*. 1918. Ч. 10. С. 604.
26. Тулуб З. Людолови: Історичний роман. Київ : Дніпро, 1986. Том 2. 576 с.
27. Турган О. Культурно-історичні епохи як текст у драматургії Лесі Українки. *Слово і Час*. 2021. № 6 (720). С. 3–20. URL: <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.06.3-20> (дата звернення: 20.09.2024).
28. Цалапова О. Хронотоп лісу в казці раннього українського модернізму (Дніпрова Чайка, Михайло Коцюбинський, Олександр Олесь, Леся Українка). *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. 2017. Вип. 17. С. 190–195. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/38383> (дата звернення: 20.09.2024).
29. Färnlöf H. «Chronotope/Chronotope» // *Glossaire du RéNaF* 06.01.2024. URL: <https://wp.unil.ch/narratologie/2023/01/chronotope-chronotope> (дата звернення: 22.09.2024).

REFERENCES

1. Ageyeva, V. (2002). Zhinochy prostir [Women's space]. *Magisterium. Issue 8. Literary studies. National University of Kyiv-Mohyla Academy*. 2002. P. 3–10. Retrieved from URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13990> [in Ukrainian].
2. Vasylenko, V. (2000). “Ya proshu pozhality moi starist...”: Do 110-yi richnytsi z dnia narodzhennia pysmennytsi Z. Tulub. [“I ask you to pity my old age...”: On the 110th anniversary of the birth of the writer Z. Tulub]. *From the archives of the Cheka – GPU – NKVD – KGB*. № 2–4. P. 280–297. [in Ukrainian].
3. Hadzhylova, H. (2020). Mova piesy “Rufin i Pristsilla”: tekstoloho-semantychnyi aspekt. [The language of the play “Rufus and Priscilla”: textual and semantic aspect]. *The culture of the word*. № 93. P. 115–133. Retrieved from URL: <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2020.93.9> [in Ukrainian].
4. Horbolis, L. (2022). Teoriya literatury i metodologichny dyskurs: navchalny posibnyk: u 2 ch. [Theory of Literature and Methodological Discourse: a textbook: in 2 parts. Part 1]. Sumy: Sumy State Pedagogical University A. S. Makarenko. 249 p. Retrieved from URL: <https://repository.sspu.edu.ua/items/4652f7ae-899c-450f-96f4-acc31efd82d2> [in Ukrainian].
5. Hundorova, T. (2021). “Blakytyna troianda” Lesi Ukrainky: psykhiatriia, biohrafia i seksualnist (iz dodatkom: Lesia Ukrainka. “Kraft-Эбьнх. Psykhyatryia”. Vypysky). [Lesya Ukrainka's “Blue Rose”:

- Psychiatry, Biography, and Sexuality (with an appendix: Lesya Ukrainka. Kraft-Ebing Psychiatry. Extracts)]. *The Word and Time*. № 1 (715). P. 3–21. Retrieved from URL: <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.01.3-21> [in Ukrainian].
6. Hundorova, T. (2023). Lesia Ukrainka. Knyhy Syvilly. [Lesya Ukrainka. Books by Sivilla]. Kharkiv. Vivat, 304 p. [in Ukrainian].
 7. Draï-Khmara, M. (1971). Boiarynia. [The Boyar's wife]. *Lesya Ukrainka (1971). The Boyar's wife. A dramatique poem*. Toronto, Publications of the Ukrainian Women's Organization of Canada. 1971. P. 59–88. [in Ukrainian].
 8. Zabujko, O. (2021). Notre-Dame d'Ukraine. Ukrainka v konflikti mifolohii [A Ukrainian woman in the conflict of mythologies]. Kyiv. Komora. 656 p. [in Ukrainian].
 9. Kopystyanska, N., Hryhorash, N. (2002). Napryamy vyvchennya chasu i prostoru v literaturoznavstvi slovyanskogo svitu. [Directions of studying time and space in the literary studies of the Slavic world]. *Slavic literatures. Reports. XIII International Congress of Slavic Studies. Ljubljana*. Kyiv. 2003. P. 5–35. Retrieved from URL: <https://www.rastko.rs/rastko/delo/11892> [in Ukrainian].
 10. Korkishko, V. (2010). Chasoprostir yak formotvorcha kategoriya khudozhnogo tekstu. [Time Space as a Formative Category of a Literary Text]. *Actual problems of Slavic philology*. Issue XXIII. Part 1. P. 388–395. Retrieved from URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/17235> [in Ukrainian].
 11. Kovrihina, L. (2016). Zhanrovi osoblyvosti romanu “Liudolovy” Zinaidy Tulub [Genre features of Zinaida Tulub's novel “Man eaters”]. *Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Philological sciences*. Issue 2 (84). Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/22289/1/10.pdf> [in Ukrainian].
 12. Kozynskyi, L. (2010). Istorychni, literaturni ta natsionalno-kulturni aspekty u strukturi khulozhnoho tekstu romanu “Liudolovy” Zinaidy Tulub na tli doby [Historical, literary and national-cultural aspects in the structure of the literary text of the novel “Man eaters” by Zinaida Tulub in the background of the period]. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*. № 1. Retrieved from https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/6523/1/Kozynsky_Tulub_Odesa_10%2008.pdf [in Ukrainian].
 13. Kostyuk, H. (1987). Zustrichi i proshchannia: Špohady. [Meetings and farewells: Memories]. Vol. 1. Edmonton. 1987. 743 p. [in Ukrainian].
 14. Kubysheva, Ya. (2024). “Nikhto ani na tovshchynu volosynky ne viryv, shcho vona napysala roman”: represovana Zinaida Tulub i “Liudolovy” [“No one believed that she had written a novel” : repressed Zinaida Tulub and “Man eaters”]. *Divoche.media*. 08.12.2024. Retrieved from URL: <https://divoche.media/2024/08/01/nikhto-ani-na-tovshchynu-volosynky-ne-viryv-shcho-vona-napysala-roman-represovana-zinaida-tulub-i-liudolovy/> [in Ukrainian].
 15. Lavrynovich, L. (2019). Xronotop u dramaturgiyi Lesi Ukrayinky (“Johanna, zhinka Khusova”, “Ajsha i Mohammed”, “Try khvylyny”). [Chronotope in Lesya Ukrainka's drama (Johanna, Husov's Wife, Aisha and Mohammed, Three Minutes)]. *Volyn philological: text and context*. № 26. P. 127–139. Retrieved from URL: <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/812> [in Ukrainian].
 16. Lesya Ukrainka (1918). Boiarynia. Dramatychna poema [The Boyar's wife. A dramatic poem]. Katerynoslav, Publication of the Ukrainian Publishing House in Katerynoslav. P. 4–48. [in Ukrainian].
 17. Lesya Ukrainka (2021). Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 tomakh. Tom 14. Lysty (1907–1913) [The complete academic works: in 14 volumes. Volume 14. Letters (1907–1913)] / ed. by S. Romanov; comp. by V. Prokip (Savchuk). Luts'k. Lesya Ukrainka Volyn National University. 616 p. [in Ukrainian].
 18. Onufrienko, O. (2013). Dyskurs svitovykh tem u dramaturhichnomu dorobku Lesi Ukrayinky. [Discourse of world themes in the dramatic works of Lesya Ukrainka]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology. Social Communications*. Issue 1 (29). P. 135–141. Retrieved from URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuufilol_2013_1_29 [in Ukrainian].
 19. Pidhainyi, L. (1935). Rozмова pro roman. [A conversation about the novel]. *Literary revue*. № 26. 6th June. P. 2. [in Ukrainian].
 20. Polishchuk, Ya. (2018). Hibrydna topografiya. Mistsia i ne-mistsia v suchasniy ukrayinskiy literaturi. [Hybrid topography. Places and non-places in contemporary Ukrainian literature]. Kyiv. Books XXI. 272 p.
 21. Prylipko, I. (2021). Konflikt “Svii – Chuzhyi” u dramaturhii Lesi Ukrayinky: etnonatsionalnyi ta svitohliadni aspekty. [The “Friend or Stranger” conflict in Lesya Ukrainka's Drama: Ethno-National and Worldview Aspects]. *The Word and Time*. № 1 (715). P. 22–38. Retrieved from URL: <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.01.22-38> [in Ukrainian].
 22. Savchenko, Ya. (1937). Shkidnytskyi roman. [A malicious novel]. *Literary revue*. № 33. 17th July. P. 3–4. [in Ukrainian].

23. Sknarina, O. (2004). Chronotop i yogo funktsia u rozvytku syuzhetu. [Chronotope and its function in plot development]. *Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University*. Issue 15. P. 119–121. Retrieved from URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/1502>
24. Strashkevych, V. (1918). Teatr i piesy. [Theater and plays]. *Bookseller*. Vol. 10. P. 604. [in Ukrainian].
25. Syrotiuk, M. (1962). Ukrainskyiadianskyiistorychnyi roman [Ukrainian historical novel]. Kyiv. Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. [in Ukrainian].
26. Touloub, Z. (1986). Liudolovy: Istorychnyi roman [Man earters: Historical novel]. Vol. 2. Kyiv. Dnipro. [in Ukrainian].
27. Turhan, O. (2021). Kulturno-istorychni epokhy yak tekst u dramaturhii Lesi Ukrainky. [Cultural and Historical Epochs as a Text in Lesia Ukrainka's Drama]. *The Word and Time*. № 6 (720). С. 3–20. Retrieved from <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2021.06.3-20> (дата звернення 20.09.2024). [in Ukrainian].
28. Tsalapova, O. (2017). Chronotop lisu v kaztsi rannogo ukrayinskogo modernizmu (Dniprova Chajka, Mykhailo Kotsiubynsky, Oleksandr Oles, Lesya Ukrayinka). [The Chronotope of the Forest in the Fairy Tale of Early Ukrainian Modernism (Dniprova Chaika, Mykhailo Kotsiubynsky, Oleksandr Oles, Lesia Ukrainka)]. *Literary horizons. Works of young scholars*. Issue 17. P. 190–195. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/38383> [in Ukrainian].
29. Färnlöf, H. (2024). “Chronotope/Chronotope” [Chronotope/Chronotope]. *Glossary of RéNaF*. 06.01.2024. Retrieved from <https://wp.unil.ch/narratologie/2023/01/chronotope-chronotope/> [in French].